

Ropolyi László

Így szólott Trurl és Klapanciusz

Sokan feltételezik, hogy a filozófia kizárólag filozófusok műve, illetve hogy filozófiai gondolatok csakis filozófiai művekben lelhetők fel. Ám ez nincsen így, sőt: nehéz volna kellőképpen alátámasztani akár történeti hivatkozásokkal, akár logikai érvekkel egy efféle állítást. A valóságos helyzet jellemzésére elegendő talán Marx vagy Nietzsche munkásságára utalni, illetve olyan tudományfilozófiai elemzéseket felidézni, amelyek nyilvánvalóvá teszik egyes tudományos diszciplínák különféle filozófiai komponenseit és implikációit.

A tudományos-fantasztikus művek (irodalmi alkotások és filmek) természetüknél fogva többszörösen is jó befogadói a filozófiának: irodalomként, illetve filmként saját műfajuk törvényszerűségeit követve, valamint szükségszerűen igénybe vett tudomány-, technika-, társadalom- és emberfelfogásuk hozományaként. Éppen ezért nem meglepő, hogy gyakran találkozhatunk *science fiction* művek filozófiai jellegű elemzéseivel, illetve azon sem csodálkozunk, ha egyes művek filozófiai tartalmai – a „normál” módon előállított filozófiai argumentumok mellett – beépülnek „hagyományos” filozófiai gondolatmenetekbe is, amiként azt megfigyelhetjük például Donna Haraway esetében.

A továbbiakban az említett összefüggések szellemében megpróbáljuk azonosítani, jellemezni és elemezni Stanislaw Lem filozófiai eszméit, illetve a műveiben – mindenekelőtt a *Kiberiáda*-ban – kifejeződő filozófiai gondolatokat.

Lem munkásságáról és filozófiai nézeteiről

Stanislaw Lem (1921–2006) korunk egyik – ha nem a – legjelentősebb *science fiction* szerzője.¹ Orvosnak tanult, de már fiatalon írni kezdett. Tudományos-fantasztikus írásai – köztük az *Éden*, a *Solaris*, a *Kiberiáda*, *Az Úr hangja*, a *Szénanátha*, az *Álmatlanság* – világszerte számos nyelven, összesen

¹ Ezt annak ellenére is bizvást állíthatjuk, hogy szinte említetlen marad az Edward James – Farah Mendelsohn (eds.): *The Cambridge Companion to Science Fiction* című kiadványban (Cambridge University Press, Cambridge, 2003). Mások legalább annyit megkockáztatnak, hogy Lem a legjelentősebb európai szerző: Franz Rottensteiner: Introduction. In uő (ed.): *View from Another Shore*. Liverpool University Press, Liverpool, 1999.

több mint húszmillió példányban jelentek meg.² Irodalmi munkássága mellett fontosak az emberiség helyzetét és jövőjét nem-irodalmi eszközökkel vizsgáló esszéi, illetve hosszabb tanulmányai (amelyeket ő maga gyakran nevezett futurológiai jellegűeknek),³ valamint a tudományos fantasztikumot elemző írásai is. Valójában akár tudományos-fantasztikus irodalomról, akár az ezt elemző írásokról, akár futurológiáról van szó, számára minden esetben a jövő, az emberiség jövője a fő kérdés. A *science fiction* legfontosabb témáit áttekintő könyvében például így ír: „a science fiction országába tervezett expedíciónk során leginkább azok a dolgok érdekelnek bennünket, amelyek pillanatnyilag nincsenek, de valamikor a jövőben megszülethetnek, valamint azok, amelyek nincsenek, és minden bizonnyal nem is lesznek, de amelyek »létezhetek volna«, mert létezésük a legcsekélyebb mértékben sem mond ellent a természet törvényeinek”.⁴ Talán azért is próbálkozik a fikció és a kritikai gondolkodás mezején egyaránt, hogy minél hatékonyabban szabadíthassa meg az emberiséget a jövőjével kapcsolatos illúzióktól: ehhez irodalmi és tudományos „gondolatkísérletek” ugyanolyan hasznosak lehetnek.⁵ Élete utolsó szakaszában előnyben részesítette az elemzéseket a fikciók rovására. Ez idő tájt született íásaiban és interjúiban gyakran visszatérő motívum korábbi jóslatainak értékelése. Büszkén hivatkozik a bevált esetekre, így például a virtuális valóság lehetőségének hatvanas évekbeli előrejelzésére,⁶ illetve Leszek Kolakowski korabeli *Summa technologiae*-kritikájának érvénytelenségére és saját álláspontja harminc év utáni igazolódására.⁷

Írásainak stílusa egyedülálló: utolérhetetlen névválasztások, szóalkotások és szójátékok százaival szórakoztatja olvasóit (és teszi szinte kilátástalanná fordítói helyzetét).⁸ Az írás nyelvét irodalmi, tudományos és filozófiai kom-

² Stanislaw Lem – Wikipédia. http://hu.wikipedia.org/wiki/Stanis%C5%82aw_Lem, valamint Lem „hivatalos” weblapja: <http://www.lem.pl/>

³ A legfontosabbak talán a következők: Stanislaw Lem: *Summa technologiae. Tudomány – civilizáció – jövő*. Ford. Radó György. Kossuth Kiadó, Budapest, 1972; Stanislaw Lem: *Szempillantás. Az emberi civilizáció perspektívái*. Ford. Körner Gábor. Typotex Kiadó, Budapest, 2002. Teljesebb listákat találunk a fentebb idézett honlapokon, illetve a következő könyvben: Peter Swirski (ed.): *A Stanislaw Lem Reader*. Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 1997.

⁴ Stanislaw Lem: *Tudományos-fantasztikus irodalom és futurológia*. Ford. Fejér Irén és Murányi Beatrix. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974, 19.

⁵ Peter Haffner: Stanislaw Lem: A Moralist Who Doesn't Moralize. *Science Fiction Studies*, Vol. 28, No. 1. (March 2001), 149–154; valamint: Tillmann J. A.: Ezredvégi beszélgetés Stanislaw Lemmel. <http://www.c3.hu/~tillmann/konyvek/ezredvegi/lem.html>

⁶ A jóslatot Lem *Summa technologiae. Tudomány – civilizáció – jövő* című könyve idézett kiadásának VI. fejezetében találhatjuk meg.

⁷ Stanislaw Lem: *Thirty Years Later*. In Swirski (ed.): *A Stanislaw Lem Reader*. Id. kiad.

⁸ Jellemző, hogy egyik könyvéhez lengyel-lengyel „szótárat” is csatolt függeléként. Murányi Beatrix elképesztő találékonysággal fordította magyarra sok szövegét az 1970-es

ponensekből keveri ki, és szorosan a témához igazítja. Szövegeinek és történeteinek kulturális kontextusa gyakran alig követhetően gazdag, ilyenformán sokuk meglehetősen sokértelmű, sőt lírai vagy filozófiai jelleget ölt. Számos művében (így a *Kiberiáddában* is) nagyon sokat bíz a pusztza szövegre: maradandó intellektuális élmény a bámulatos intellektussal alakított szöveg logikájának követése.

Történeteit az 1950-es évektől publikálta, legfontosabb írásai az 1960-as években születtek, később már kevesebb új irodalmi művel jelentkezett, s a nyolcvanas-kilencvenes években inkább már esszéket és futurologiai munkákat írt. Hazájában, Lengyelországban sokáig hivatalosan kevésbé elismert írónak számított (*B kategóriásnak*, ahogyan egyik interjújában említi). A világ *science fiction* közössége azonban már a hetvenes években nagyra tartotta, így például az USA-ban mindenekelőtt Ursula K. Le Guin és a *Science Fiction Studies* című folyóirat kollektívája értékelte sokra munkásságát, olyannyira, hogy az amerikai tudományos-fantasztikus szerzők szövetsége (*Science Fiction Writers of America*) tiszteletbeli tagságot ajánlott fel neki. Noha a dolog némileg balul ütött ki (Lem egy interjújában elmarasztalta az amerikai *science fiction* irodalmat),⁹ könyvei a hetvenes-nyolcvanas évektől angolul is megjelentek, és Közép-Európa, Németország és a Szovjetunió után immár világszerte ismert íróvá vált. Olyan mértékben, hogy 65. születésnapján a *Science Fiction Studies* színvonalas különszámmal köszöntötte.¹⁰ Magyarországon az 1960-as évek közepétől jelentek meg művei.

Science fiction történeteinek filozófiai telítettsége és Lem filozófiai problémákra való érzékenysége első pillantásra nyilvánvaló. Jellemző, hogy amikor 1999 augusztusában Lengyelországban, Krakkóban tartották az IUHPS 11th *International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science* kongresszusát, a kongresszus kiemelkedő eseménye nem egy ismert filozófus, hanem Lem fellépése volt. A konferencia sok száz filozófus résztvevője ünnepelte az író (hallgatni nem volt könnyű, ugyanis Lem lengyel nyelvű előadásának angolra fordítását a szervezők olyan gyors szinkrontolmácsra bízták, hogy szinte egy időben hangzott el a két szöveg, s így egyikből sem lehetett túl sokat érteni). Lem ekkor főként jóslatainak bevalásáról beszélt.¹¹

években. Az angol fordítás nehézségeiről külön cikkeket is írtak, lásd például: Joseph Liro: On Computers, Translation, and Stanislaw Lem. *Computers and Translation*, Vol. 2, No. 2/3. (June 1987), 89–104.

⁹ Pamela Sargent – George Zebrowski: How It Happened: A Chronology of the “Lem Affair”. *Science Fiction Studies*, Vol. 4, No. 2 (July 1977), 129–134.

¹⁰ Istvan Csicsery-Ronay Jr.: Editorial Introduction. *Science Fiction Studies*, Vol. 13, No. 3, Stanislaw Lem (Nov. 1986), 235–241.

¹¹ Ekkoriban dolgozott Lem a hasonló tematikájú *Szempillantás. Az emberi civilizáció perspektívái* című korábban idézett művén is.

Ahogy Katherine Hayles felfigyelt rá,¹² Lem szokatlanul nagyszámú interjúban és esszében reflektált saját és pályatársai munkálkodására. (Ebből akár azt is gondolhatnánk, hogy meglehetősen tudatossággal alkotott, de, mint látni fogjuk, ez nincsen így.) A műveiben lépten-nyomon felbukkanó filozófiai gondolatok nyomán szinte minden interjúban nekiszegezték a kérdést: milyen filozófiai hatások érték, továbbá: van-e előnyben részesített filozófusa, illetve saját filozófiai álláspontja? Idézzük fel, miként válaszolt az efféle kérdésekre.

A természettudomány az a tudásszféra, amelyik legnagyobb hatással volt írói eszmélődésemmre – nem is csak szűk irodalmi, hanem általános filozófiai értelemben is. Mindig különösen izgalmasnak találtam a biológia, az életfolyamatok vagy az evolúció tanulmányozását [...] Ugyanakkor van bennem egy nagymértékű hajlam a szkepszisre. Sosem csúsztam hason a természettudományok előtt, sőt, írásaimban gyakran alkalmaztam egészen irreleváns attitűdöt velük szemben.¹³

Az én filozófiám, vagy helyesebben filozófiai nézeteim sem nem koherensek, sem nem szisztematikusak, azt lehet mondani, hogy nem fogadom el feltétlenül egyetlen filozófiai iskola álláspontját sem. Bizonyos értelemben a különféle filozófiai iskolák és rendszerek nézőpontjából én egy széles látókörű etretek vagyok. Sohasem írtam bizonyos filozófiai eszmék népszerűsítése érdekében, egyszerűen azért, mert egyáltalán nem gondolok rájuk, amikor írok [...] amikor fikciót írok, saját filozófiai pozícióm teljesen ösztönös. (Ez kizárólag az irodalmi műveimre érvényes, de nem igaz az esszéimre vagy a *Summa*-hoz hasonló nemfikciós tanulmányokra.)¹⁴

Be kell vallanom, hogy a filozófia területén laikusnak tekintem magam, hiszen sosem tanulmányoztam a filozófiát szisztematikusan. Hogy miért? Wittgenstein írta egyszer, hogy a filozófia által felvetett sok probléma csak nyelvünk tökéletlensége miatt mutatkozik olyannak, amilyennek. Ilyenformán ő nem is tekintette ezeket valós problémáknak, hanem csak látszólagosaknak (azt hiszem, ennek egyik következménye a nyelvfilozófia későbbi népszerűsége). Ami engem illet, én azt hiszem, hogy a tudás világa összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint Wittgenstein valaha elképzelte [...] manapság mindenki egye-

¹² Katherine N. Hayles: Space for Writing: Stanislaw Lem and the Dialectic “That Guides My Pen”. *Science Fiction Studies*, Vol. 13, No. 3, Stanislaw Lem (Nov. 1986), 292–312.

¹³ Peter Swirsky: Reflections on Literature, Philosophy, and Science. Personal Interview with Stanislaw Lem, June 1992. In uő (ed.): *A Stanislaw Lem Reader*. Id. kiad.

¹⁴ Uo.

dül menetel a sötétségben, s saját, kicsiny tudás-zseblámpájának fényében keresi az utat.¹⁵

Ami az általános filozófiai álláspontomat illeti, vannak olyan filozófusok, akiket szeretek, még akkor is, ha nem szükségszerűen értek egyet mindennel, amit mondanak. Erős vonzalmat és tiszteletet érzek Schopenhauer iránt, ámbar az ő világa mint akarat és képzet teljesen hidegen hagy. Nagyon szeretem Bertrand Russellt szkeptikus és józan attitűdje miatt. Ez egy tipikus angol filozófia – velejéig flegmatikus és analitikus. Ezzel szemben egyáltalán nem azonosulok a fenomenológusok, Heidegger, Husserl nézeteivel, illetve különösen nem az eszelős Derridával, valamint az ő neoskolasztikus gondolkodásával. Nem tagadhatom le Popper és a popperi iskola adományait s az ezekre való érzékenységet. A falszifikálhatóság hasznos fogalom, Popper pedig agyafúrt gondolkodó.¹⁶

Az interjúban Lem felidézi Gombrowicz álláspontját, aki naplójában azzal tréfálkodik, hogy különféle komponensekből miként alakítja ki a saját ízlése szerinti attitűdjét: Itt egy heideggeri fogalom; lássuk, ízlik-e? Számomra túl erős és keserű is. Nézzük, mit ajánl Sartre a semmivel és ürességgel! Nem nagyon ízlik ez sem, a semmi túl szomorú és depresszív nekem. És így válogat tovább, habár nem kizárólag a filozófiai hitelesség és plauzibilitás, hanem az esztétikai vonzalmak nyomán is haladva. Ezzel kapcsolatban mondja Lem, hogy:

[...] az én különféle filozófiai rendszerekhez való viszonyom lényegében nem különbözik ettől. Bosszant Sartre és az ő ezer oldalas nehézkessége. Popper sok értelmes dologról ír, másrészt viszont túlságosan hasonlít egy tanító bácsihoz, aki felemelt mutatóujjával fenyegetve *ex cathedra* proklamálja, hogy miként is vannak a dolgok, és ha nem értenél egyet vele, az a veszély fenyeget, hogy fülön fogva leszél kipenderítve az osztályteremből. És akkor még vannak az olyan filozófusok, mint Husserl, vagy még inkább Wittgenstein, aki életének első felében megírta a *Logikai-filozófiai értekezést* (1922), de később a *Filozófiai vizsgálódásokkal* (1953) mindent, amit írt, megtagadott. Már elnézést, de az olyan filozófusok tanulmányozása, akik saját maguk ellen folytatnak harcot, csak azok számára lehet érdekes, akiknek több vesztegetni való idejük van, mint nekem.¹⁷

A szókimondó Lem láthatóan nem fukarkodik a kritikákkal:

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

Nem tudom, mennyire számít az ilyesmi bátor tetteknek, de többek között azért is szeretem annyira Russellt, mert volt benne elég intellektuális és morális tisztesség Hegelt – minden köntőrfalazás nélkül – komplett idiótának nevezni. Teljesen egyetérttek: Hegel egy idióta, és akik dicsérték az ő nézeteit, nagyon rossz szolgálatot tettek maguknak. Intellektuális tisztesség és alázatosság – mindannyiunknak erre van szükségünk.¹⁸

Lényegében hasonló gondolatokat találunk más interjúkban is. A *Science Fiction Studies* különszámában megjelent interjúban például ismét olvashatjuk, hogy sokra értékeli Schopenhauert.¹⁹ Ugyanitt megkérdezik Lemet saját Swinburne-idézeteiről, Schopenhauer iránti érzékenységéről és nietzscheánus problémáiról is, de – különös módon – ezekre a felvetésekre nem válaszol semmi érdemitt.

Az interjúk valamelyes fényt derítenek Lem tudomány- és természetfilozófiai nézeteire is. Istvan Csicsery-Ronay rögtön azzal kezdi a diszkussziót, hogy:

Önt leginkább szépprózai és „kísérleti” tudományfilozófiai területen egyaránt alkotó írónak tekinthetjük. Szépprózai elemeket használ filozófiai munkáiban és filozófiai-esszéisztikus elemeket szépprózai írásaiban. Hogyan tesz különbséget ezek között az eljárások között? Miért nem „specializálódik” egyikre vagy a másikra?²⁰

Lem nagyon is jellemző válaszból kiderül, hogy:

Összes könyvem, a szépirodalmiak és a diszkurzív természetűek egyaránt, spontán módon született – azaz azt a kifejezőmódot választva, amelyik a legalkalmasabbnak tűnt számomra a megíráshoz. Az esszék mellett írtam három diszkurzív könyvet is (*Summa Technologiae*, *Dialogusok* és *Tudományos-fantasztikus irodalom és futurologia* – el is feledkeztem a negyedikről: *A véletlen filozófiája*), és ezekben nincsen semmi fantasztikus. Ugyanis amikor elkezdtem írni ezeket a könyveket, nem volt tervem vagy bármiféle elképzelésem a tartalmukat illetően, lényegében minden genealógiai vagy taxonómiai vizsgálódás nélkül íródtak, azaz nem töltöttem azzal az időt, hogy olyasféle kérdéseken gondolkodjak, hogy vajon milyen műfajba volna érdemes tartozniuk. Ezek a könyvek egy csomó spekulációt tartalmaznak – ennek nagyon

¹⁸ Uo.

¹⁹ Istvan Csicsery-Ronay Jr. – Marek Ługowski – Stanislaw Lem: Twenty-Two Answers and Two Postscripts: An Interview with Stanislaw Lem. *Science Fiction Studies*, Vol. 13, No. 3, Stanislaw Lem (Nov. 1986), 242–260.

²⁰ I. m.

is tudatában vagyok. Az ilyen spekulációk éppenséggel nevezhetők *sui generis* fantáziálásnak a jövőbeli fejlődés (például a technikáé vagy az irodalomé) témájáról, de ezekkel pusztán saját meggyőződéseimet fejeztem ki, és nem hipotéziseket akartam tudatosan felállítani. Ebben az értelemben úgy viselkedtem, mint egy ösztönös futurologus – még a futurologiai aranyláz kitörése előtt –, valamint úgy, mint egy ösztönös filozófus. A filozofálásra való hajlalomom valószínűleg az ébresztette fel, hogy kapcsolatban voltam bizonyos emberekkel, akik filozófiai folyóiratot szerkesztettek, például Helen Eilsteinnel és Leszek Kolakowskival. Akárhogyan is, ami a filozófiát illeti, sosem éreztem késztetést arra, hogy nézeteimet az egész világgal közöljem. Az ettől való vonakodás talán abból a meggyőződésemből ered, hogy a nagyszabású, egységes filozófiai rendszerek ideje lejárt. [...] Az, hogy egyik mellett sem tettem le a voksot, és írásaim néha filozófiai, máskor szépirodalmi jellegűek, emberi természetemből fakad: érdeklődésem, akár a keltészta, minden irányban növekedett. Utálnám, ha fel kellene adnom ezeket a változatos stratégiákat, amelyekkel életem témáit próbálom összekötni.²¹

Ami a konkrétabb, tudományfilozófiai problémákat illeti, Lem a következőket mondja:

A tudományfilozófia történetének tanulmányozása egy nagyon fontos tanulsággal szolgál. Minél közelebb van a vizsgált időszak a jelenhez, annál világosabban látszik, hogy a tudomány által létrehozott faktuális eredmények a (tudomány)filozófusokat rákényszerítették nézeteik megváltoztatására. A filozófia más ágai – jó példa erre a fenomenológia, amibe beleértem Hegelt, Heideggert, Derridát, Lyotard-t és társaikat – ezzel ellentétben egyre inkább elhatárolták magukat a tudományos tudástól, és végleg lemondtak a kísérletekre és hipotézisekre való hivatkozásról, amelyeken a tudomány alapul.²²

Berndt Gräfrath-tal együtt, aki filozófus az Esseni Egyetemen, kitaláltuk, hogy az én filozófiámra a legtalálhatóbb kifejezés a „jövőfilozófia”. A jövőfilozófia azt vizsgálja, hogy a filozófia (az ontológia, az episztemológia, az esztétika, az etika) hogyan *fog* megváltozni a jövőben létrejövő empirikus tudás következtében. Ez bizonyos értelemben hasonlít arra, ami az arisztotelészi filozófiával történt, amikor kénytelen volt – többek között – a bolygók és az égbolt tanulmányozásáról lemondani, és átengedni ezt a feladatot a (popperi értelemben vett) egzakt tudományoknak. Vannak ugyanakkor olyan filozófiák, mint például a fenomenológia és az egzisztencializmus, amelyek egy

²¹ I. m.

²² Peter Swirsky: Reflections on Literature, Philosophy, and Science. Personal Interview with Stanisław Lem, June 1992. Id. kiad.

ilyen nyomás hatására nyilvánvalóan inkább a vallásos hit irányába mozdulnának el, leginkább az isten nélküli vallások irányába, amilyen például a buddhizmus.²³

(Ilyen alapon például egyszerűen sarlatánnak nyilvánítja Fritjof Caprát.²⁴)

Nem merülök el túlzottan a filozófia tanulmányozásában. Úgy tekintek a filozófiára, mint ami a tudományhoz képest másodlagos; nem gondolom, hogy a spekuláció az emberi gondolkodás legmagasabb fokát képviselné. A hipotéziseket kísérletileg ellenőrizni kell, azaz cáfolhatóknak kell lenniük, a falszifikálás eljárásainak bizonytalansága következtében felmerülő összes dilemma ellenére. (Ezekre a bizonytalanságokra Feyerabend és Lakatos Imre mutattak rá azáltal, hogy hangsúlyozták a popperi módszer és a falszifikálhatóság popperi kritériumának tökéletlenségeit). Ugyanakkor, amint ezek a kísérletileg alátámasztott hipotézisek megszilárdulnak és megjelennek tudományos elméleteink és modelljeink matematikai struktúráiban, a különböző iskolákba tartozó fizikusok ezeket a struktúrákat, épp annak következtében, hogy logikai-matematikai formában vannak kifejezve, nagyon eltérő módon (szemantikai dekódolással) értelmezhetik. A filozófusok csak annyit tehetnek, hogy kiválasztják, melyik iskolát kívánják követni. Fontos észben tartani, hogy azok, akik ragaszkodnak ahhoz, hogy fenntartsák a tudománytól való „függetlenségüket”, nem jönnek rá (mint ahogy például Derrida sem), hogy semmilyen filozófiai iskola nem kerülheti ki Gödelt és híres bizonyításainak következményeit. [...] Bár nyilván nem tudjuk azt, amit nem tudunk, ez nem jelenti azt, hogy *ignoramus et ignorabimus*, azaz hogy tudatlanok vagyunk és azok is maradunk.²⁵

Láthatjuk, hogy az interjúk alapján Lem filozófiai nézeteiről kibontakozó kép töredezett. Egyértelmű részletnek látszik – sok természettudósra is jellemző – erős elkötelezettsége a kritikai gondolkodás mindenhatósága, az empirikus alapokra épülő tudás kitüntetettsége, a racionalitás, illetve a modern tudomány kulturális dominanciája mellett. Russell és Popper melletti kiállása, az analitikus gondolkodás fölényének sokszoros deklarálása a fenomenológiával és a dialektikával szemben, Wittgenstein „fordulatának” elutasítása jól beleillenek ebbe a felfogásba.

²³ I. m.

²⁴ Istvan Csicsery-Ronay Jr. – Marek Ługowski – Stanislaw Lem: *Twenty-Two Answers and Two Postscripts: An Interview with Stanislaw Lem*. Id. kiad.

²⁵ Peter Swirsky: *Reflections on Literature, Philosophy, and Science*. Personal Interview with Stanislaw Lem, June 1992. Id. kiad.

Lem filozófiájának egészen más tartományába tartozónak tűnnek a schopenhaueri filozófiával kapcsolatos vonzalmak. Vajon együtt lehet-e tartani egy gondolatrendszerben racionalitásra és misztikumra orientálódó, eltérő értékrendeket? Vegyük észre, hogy Lem számára nem annyira a filozófiai problémák részletei fontosak, hanem az adott filozófiai rendszerre jellemző általános értékek. Ezek ismeretében, de saját intellektuális tisztességét megőrizve (és saját ízlését követve) akar dönteni és válogatni, elfogadni vagy elutasítani az adott rendszerből bizonyos értékeket. Természetesen mindenél fontosabbnak tartja a kritikai gondolkodást, a tudományos tudást, de úgy látja, hogy világunkban mégsem ezek a meghatározóak, nem a racionalitás dominál, s ennek schopenhaueri diagnosztizálását és az e fölötti keserűséget ugyancsak képviselni akarja. „A természet buta, mint a csizmatalp” – állapítja meg mintegy mellékesen, az univerzum nyilvánvalóan tele van szenvedéssel; ám ez nem pesszimizmus, még csak nem is ok a pesszimizmusra: ez a helyzet. Talán nem tévedünk, ha Lem ellentmondásos értékvalasztását természetének egyformán fejlett távolságtartó–elemző, illetve belemérülő–résztvevő oldalainak megnyilvánulásaként fogjuk fel. Elvont racionális elemző és együttérző embertárs egyszerre. Az együtt képviselt tudományos és emberi attitűd: a tudományos fantasztikum Lem-féle pozíciója. Egyes művekben, írásokban, történetekben a felbukkanó problémakörök kibontakozása során az együttlétezők közötti arányok eltérőek és változóak, a témaválasztás, a konkrét helyzet logikája, a művészi alkotás igényei által formáltak.

Valamennyire beleillik ebbe a keretbe a Lem világnézetéről szóló néhány további megállapítás is. Lem pályatársa és írásainak nagy kedvelője, Ursula Le Guin szerint Lem könyveinek „gravitációs centruma” az etika.²⁶ Valóban: az emberi cselekedetek tudományokra alapozott „elméletének” és megvalósuló irracionális „gyakorlatának” együttes figyelembe vétele elkerülhetetlenül felvet etikai problémákat is.

Lem (írói attitűdjének és) világnézetének értelmezésében egészen sajátos szempontokat követ Katherine Hayles.²⁷ Felidézi Lem élettörténetét és önéletrajzi írását, s ezek segítségével bemutatja Lem életpaszatlatainak kettős jellegét. Gyerekkorát szülővárosában, az akkoriban Lengyelországhoz tartozó Lwowban töltötte biztonságos, kiszámítható és boldog viszonyok között. A második világháború helyi borzalmi radikálisan változtattak ezen a helyzeten. Ahogyan Lem írja: ekkoriban inkább űzött vadnak, mint gondol-

²⁶ John Rothfork: *Cybernetics and a Humanistic Fiction: Stanislaw Lem's The Cyberiad. Research Studies*, Vol. 45 (1977), 123–133., továbbá: <http://jan.ucc.nau.edu/~jgr6/cyberiad.html>

²⁷ Hayles: *Space for Writing: Stanislaw Lem and the Dialectic "That Guides My Pen"*. Id. kiad.

kode emberi lénynek érezte magát. Szörnyű tapasztalatok tanították meg rá, hogy milyen elenyésző apróságokon, látszólag teljesen lényegtelen dolgokon, véletlen, apró döntéseken múlik az élet és a halál közötti különbség. Fatalista elszántsággal időnként még „tanulmányozta” is a véletlen világában való túlélés lehetőségeit. Lemet ezek a körülmények tették íróvá, s miként Hayles kiváló elemzésében rámutat, ezek határozták meg írásainak fő problematikáját: a rend és a véletlen dialektikájának ábrázolását. Ez valóban lényeges megfigyelés, és világnézeti szempontból is meghatározó fontosságú összefüggést azonosít. Talán azt sem haszontalan megjegyezni, hogy Lem életének ez a két, élesen elváló szakasza könnyen összefüggésbe hozható a fentebb említett racionalitás–irracionalitás dichotómiával, az író szemléletmódjában együttlétező russelli és schopenhaueri értékkomponensekkel.

A *Kiberiáda*

A *Kiberiáda* címen kiadott könyvet²⁸ az alkotóereje teljében lévő Lem 1965-ben publikálta; magyarul 1971-ben, az Európa Kiadó *Európa Zsebkönyvek* sorozatában jelent meg először. A könyv két részből áll: az *Amit a robotok mesélnek* című első rész történeteit csak a közös stílus és témaválasztás köti össze, a *Kiberiáda* című második rész azonban koherensebb szerkezetet mutat. Az utóbbi rész két mérnök, Trurl és Klapanciusz történeteit meséli el. A történetek egymásrakövetkezése nem teljesen esetleges. Az elbeszélés sorrendjén túl egy-két, nem különösebben hangsúlyos visszautalás is összefűzi az egyes történeteket, az összefüggés azonban meglehetősen laza, szinte csak jelzésszerű. Kicsivel határozottabb kapcsolatot teremt a szerző kilenc történet között, ezek a *Trurl és Klapanciusz hét utazása* (hét utazásról és két „pótutazásról” van szó) közös cím alá vannak sorolva. Úgy tűnik, hogy a szűkebben vett *Kiberiáda* valójában Trurl és Klapanciusz személyére koncentrált, ám néhány történetük – ezek talán később születtek – nem itt jelent meg, hanem az *Álmatlanság* című könyvben, illetve további helyeken.²⁹

Nem sokkal a könyv megjelenését követően a költő és író Stanislaw Grochowiak lelkesen reagált rá, s arról írt, hogy Lem műve egyszerre kiváló paródiája a Voltaire stílusában előadott filozófiai fikcióknak, a gyerekeknek szóló verses meséknek és az áltudományos értekezéseknek, s ugyanakkor mesteri imitációja a keletiesen egymásba skatulyázott kínai történeteknek.³⁰

²⁸ Stanislaw Lem: *Kiberiáda*. Ford. Murányi Beatrix. 2. kiad. Európa Kiadó, Budapest, 1987.

²⁹ Stanislaw Lem: *Álmatlanság*. Ford. Murányi Beatrix. Európa Kiadó, Budapest, 1974. Az ebben a kötetben publikált, *A Léboló* című írásról van szó.

³⁰ Jerzy Jarzębski – Franz Rottensteiner: Stanislaw Lem, Rationalist and Visionary. *Science Fiction Studies*, Vol. 4, No. 2. (July 1977), 110–126.

Talán induljunk ki ebből a megállapításból, hiszen hasznosan különválaszt a *Kiberiáda*-ban egybefonódó különféle összetevőket.

A Grochowiak által parodisztikusnak nevezett stílust más elemzők fogalmi rendszerét követve nevezhetjük humorosnak, groteszknak, kozmikus abszurdnak, szürreálisnak, vagy Bahtyin nyomán akár groteszk realizmusnak is – de mindezeket megelőzően először is élvezetesnek, magával ragadónak, eredetinek, ironikusnak, sőt időnként ellenállhatatlanul mulatságosnak. Nem tekintjük feladatunknak a *Kiberiáda* stílusának részletes elemzését, megelégszünk néhány megjegyzéssel. Úgy tűnik, minden fentebb nevesített stílusra jellemző, hogy a történetmesélés során többféle szemléletmódot és értékrendet alkalmaz egyszerre, s ezek váltogatásával, egymásba csúsztatásával, egymás ellen való kijátszásával, mikor mivel, fejezi ki magát a szerző. Így például azt olvashatjuk a *Mese a sárkányölő számítógépről* című írásban, hogy Kibéria uralkodója „még az út menti kilométerkövekbe is elektronikus agyascskákat szereltetett, amelyek fennhangon intették a járókelőt, hogy beléjük ne botoljon”,³¹ a birodalmat pedig katódicabogarak, kódarazsak, dióda-fák, dinamordályok, komputankok s más effélék népesítik be, sőt egy sajátos hiba folytán elektropárkány helyett elektrosárkány épül. Ebben a – jellemzőnek is mondható – apró részletben alkalmazásra kerül a természeti és a technikai, a modern és a romantikus, az uralkodó és a kiszolgáltató, a szabadság és az elidegenedottság, a racionális és az irracionális, a rend és a véletlen stb. értékrendje, s joggal nevezhetjük parodisztikusnak, humorosnak, groteszknak, abszurdnak is az eredményt, hiszen mindezek együtt, egyszerre vannak jelen.

Ezen a ponton szeretnénk megjegyezni, hogy alighanem éppen ez a stílusjegy, a benne foglalt értékrendek együttlétező sokfélesége teszi Lem szemléletmódját eleve *filozófiává*. Arra sincs szüksége, hogy a szövegben többé-kevésbé direkt filozófiai utalásokat helyezzen el; az egész szöveg, a szövegben kifejeződő szemléletmód szükségképpen filozófiainak (is) mutatkozik. Legalábbis abban az értelemben, hogy adekvát értelmezése során különféle, egymásnak gyakran ellentmondó értékelések sokaságát, egy egész világképet kell, de legalábbis lehet mozgósítani. Szövegei sohasem „egyszerűek”, egyneműek, egyértelműek. Ugyanakkor nem is teljesen szabadon értelmezhetőek, hanem a Lem szemléletmódjába, stílusába beépített lehetséges értelmezések felé tendálnak – vagyis hordozzák Lem saját világnézeti álláspontját. Ezek ideologikus szövegek – ideológiának ezúttal értékek adott rendszerét tekintjük –; a bennük foglalt ideológiát keresve az értékek rendszerei között ugrálunk, csúszkálunk, oszcillálunk, s ezek nyomán hol mosolygunk, hol nevetünk, hol pedig csodálkozunk.

³¹ Lem: *Kiberiáda*. Id. kiad. 56.

Lem persze esetenként más módon is a segítségünkre siet. Közvetlen és közvetett filozófiai utalások sokaságával zsúfolja tele szövegeit, valamint futurológiai írásaiban és esszéiben ugyanezeket a világnézeti komponenseket más stílusban – egyszerűbben, egyértelműbben (és persze kevésbé szórakoztatóan) – tárja elénk. Ez a helyzet a *Kiberiádával* is: eszméinek többsége a vele lényegében egyidejűleg keletkezett *Summa Technologiae*-ben is fellelhető.³²

A *Kiberiáda* történetei egyértelműen *mesék* – illetve mesék is, „mesék a jövőből”. A mesék mindig ideologikusak: határozott értékrendet képviselnek. A „mese” értékrendje világosan elválik a „valós” világ értékrendjétől, a mesék ennek révén jól azonosíthatók. Egyesek szerint valójában minden *science fiction* mű mese, hiszen a műfajt akár úgy is lehet azonosítani, hogy olyan mesékből áll, amelyekben az elbeszélte történetnek a valós világban szokatlan, lehetetlen vagy hihetetlen komponenseit a tudományra és a technikára való hivatkozással hitelesítik a szerzők.³³ Ilyenformán a tudományos-fantasztikus mű modern mese – „mese a modernitásból”, hiszen a tudomány és a technika a modernitás világának meghatározó legitimációs tényezője. Másként mondva: nyilvánvalónak tűnik, hogy a klasszikus *science fiction* művek a modernitás ideológiáját hordozzák, a modern értékek mindenhatóságát, a modern ember diadalát hirdetik; a modern élet a megvalósítható mesék birodalma. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a modern mese és a valóság közötti határvonal tendenciaszerűen elmosódik – a modern világ „varázstalanítása” folyik.

A *Kiberiáda* esetében azonban nem pontosan ez valósul meg. „A mesékben mindig diadalmaskodik az erény”,³⁴ mi viszont a színigazat mondjuk – jegyzi meg a szerző. Az igazság pedig az, hogy az erény bizony nem mindig jut érvényre, ha igen, akkor az alighanem csakis véletlen lehet. A lépten-nyomon feltámadó szükség a fejlett tudomány és technika felhasználására csábít, ám ennek nyomán nem egyszer még annak is örülhetünk, ha a helyzet nem lesz rosszabb. Nézzük például *A két szörnyeteg* című mesét, ahol színre lép a bosszúszomjas ember is:

Ezek a lények a sós óceánból keltek ki, majd gépeket építettek, azokat vasanyagoknak gúnyolták, és szörnyű rabságban tartották. [...] A fémlények gyengék voltak ahhoz, hogy fellázadjanak az óceán szülőttei ellen, ám egy szép napon óriási úrgályákat szereztek, s azokon elmenekültek, elvitorláztak a szolgaság házából a legtávolabbi csillagvilágokba [...] De régi uraik nem feledkez-

³² Jarzębski – Rottensteiner: Stanislaw Lem, *Rationalist and Visionary*. Id. kiad.

³³ Sam J. Lundwall: *Holnap történt. Tanulmányok a science fiction világtörténetéből*. [Metagalaktika 7.] Összeállította és szerkesztette: Kuczka Péter. Ford. Szentmihályi Szabó Péter. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1984.

³⁴ Lem: *Kiberiáda*. Id. kiad. 34.

tek meg a felszabadult fémlényekről, akiket lázadóknak neveznek, és keresik őket az egész kozmoszban [...] Rettenetes hatalmukkal bosszút állnak a hajdani szökésért. Ez így volt, így van, így lesz. És akiket felfedeznek, azok számára nincs segítség, nincs mentség, nincs menekülés a bosszú elől, csak egyetlenegy, amely hiábavalóvá és meddővé teszi a bosszút: a semmi. [...] Hajóik tatján tűzvirágot nyitott a sötétség, és továbbshantak a bosszú útján. A mindenség végtelen, és nincs határa, de nincs határa az ő gyűlöletüknek sem; bármelyik nap, bármelyik órában elérhet bennünket is.³⁵

A fejlett tudomány és technika hiábavaló, ha atavisztikus célokat szolgál. A *Kiberiáda* történetei nem modern mesék, hanem *a jövő meséi*, s a jövő nem feltétlenül a nagyszerűségnek, az ember diadalának a birodalma, sőt, nem egyszer kísértetiesen emlékeztet a múltra. Ezek a történetek túlmutatnak a klasszikus *science fiction* keretein. A tudomány és a technika hitelesíti ugyan eme történetek bizonyos komponenseit, így Lem is hasznosítja e hagyományos történethitelesítő eljárást, de Lem történetei komplexebbek, összetettebbek, s további komponenseik hitelét immár *nem* a tudomány és a technika szolgáltatja, hanem az ember, a társadalom, a kultúra természetére és működés módjára vonatkozó tudásunk. Így például történeti tapasztalataink nyomán könnyen el tudjuk fogadni, hogy az emberi gyűlölködés határtalan, s ilyenformán az ember hatalmát realizáló tudomány és technika hatékonyan és diadalmasan valósítja meg a gyűlölködés értékrendjére épülő tragédiákat. A Lem-féle jövő meséi nem csak mesék – hanem próféciaák is. Milyen történetek mondhatók el arról, hogy a tudomány és technika hihetetlen fejlődést mutat, az ember azonban nem? A *Kiberiáda* történetei tehát tudományos-fantasztikus történetek a szó fentebb említett klasszikus értelmében, de összetettségük folytán képesek befogadni és érvényesíteni egy „realista” történet- és kultúrfilozófiai álláspontot is. Utóbbi ügyben nincs mese: a fantasztikus történet az emberi valóságba ütközik, s együtt alakítják a jövőt.

Lem történetei nem a modernitás meséi, de nem is csak a jövő meséi, hanem legalább annyira a *múltéi* is. Szinte minden története valamilyen királyságban zajlik. Sehol egy köztársaság, sehol egy elnök: királyok uralkodnak a *Kiberiáda* lapjait. Inkább rosszak, mint jók, inkább bolondok, mint bölcsék, inkább végtelenül gonoszak, mint jóakaratók, és mindannyian hatalmasak. Minden történet valamilyen eleve adott hatalmi térben formálódik: királyok, lovagok, uraságok, a hűbéri világ udvari hatalmi hierarchiájának minden rendű és rangú képviselői, tanácsnokok, fogdmegek, katonák, ügynökök, ilyen-olyan szolgák népesítik be a *Kiberiáda* birodalmait. Itt szemmel láthatóan minden a hatalomról szól – a hatalomról, amelyik legtöbbször

³⁵ I. m. 41–43.

korlátlanak látszik ugyan, de csak a népekre zúdított szenvedésben sikeres korlátlanul. Ez a birodalmak normál működési módja, de rendszerint előáll valami rendkívüli fejlemény, s a vele való konfrontáció külső segítséget követel – ekkor jön Trurl és Klapanics, hogy végtelen tudásuk, utolérhetetlen mérnöki képességeik és önzetlen világjobbító elkötelezettségük együttes működtetésével (na és megfelelő fizetség ígérétében) megoldják a váratlan gondokat, igazságot tegyenek, vagy megmentsék a birodalmat.

Amit a feudális politikai hatalom mechanizmusai elrontanak vagy nem tudnak megoldani, azt megjavítja vagy megoldja a mérnöki tudás, a technika hatalma. Úgy tűnik, a hűbéri hatalmi rendszer és a modern technikai hatalmi rendszer összeillik, támogatja és kiegészíti egymást (egyaránt biztosítja a birodalmak problémamegoldását és mérnökeink értelmes életét). Végül is egy követ fújnak: a hatalom is egy technika, a technika pedig uralmat realizál. Különböző hatalmi gépezetek működnek, működtetőik pedig királyok, udvaroncok, tanácsnokok, hivatalnokok, rendőrök, katonák – és mérnökök.³⁶ A Trurl és Klapanics által képviselt uralmi technikák persze mások, hiszen tudományos és technológiai ismereteken, kifinomult éshasználton, kritikus gondolkodáson, nemeslelkűségen, igazságosságon és jóindulaton alapulnak, nem pedig a politikai rendszerekből ismerős megkérdőjelezhetetlen tradíciókon, előjogokon, nyers erőszakon, fenyegetésen és kiszolgáltatottságon. Ámbár a felvilágosult, tudáson és automatákon alapuló hatalom is hatalom. Nagyszerű mérnökeink áldásos tevékenysége a világ állapotán nem változtat lényegében semmit: beavatkozásaikkal el tudnak érni ugyan lokális és időleges változásokat, de végső soron az egész – univerzális – hatalmi gépezet örök érvényű fennmaradását szolgálják.

Talán ez lehet Lem doktor diagnózisa: a hűbéri múlt, a modern jelen és a belátható jövő lényegében ugyanazt a képet mutatja: a hatalmi gépezetek működése kiiktathatatlan, s az alattvalók kiszolgáltatottsága örök. A helyzet megváltoztatására bevetett mérhetetlen ész és ügyesség hihetővé teszi ugyan a szép jövőről szóló meséket, de megvalósításuk elbukik: a gépezet megújul, a szenvedés marad. Talán így összegezhető a Lem-féle prófécia.

A *Kiberiáda* meséinek szereplői robotok, s csak elvétve találkozunk a „sápataggal”, a kocsonyás testű emberrel. A robotok azonban meglehetősen emberszerűek: az emberi világból ismerős viszonyok között élnek, kulturális és politikai hagyományaik, mindennapi életük, gondolkodásuk lényegében megegyezik az emberekével. A történeteket olvasva könnyű elfeledkezni róluk, hogy hőseik robotok. Lem sem erőlteti a dolgot: Trurl és Klapanics esetében is csak elvétve derül fény rá – ezzel is világossá téve, hogy lényegtelen körülményről van szó. Ez persze nem igazán meglepő, hiszen Lemet nyilván az ember érdekli. Egy interjúban például így beszél:

³⁶ Nyugodjon békében Lewis Mumford.

Az emberiség vége egyúttal az emberi történelem vége is. Ez azt jelentené, hogy az ember valamely tekintetben csak közbenső láncszeme volt az evolúciónak: a növények, gyökök, a különböző dinoszauruszok és a majmok – valamint a robotok között. Akkor robotok lesznek. De miért törődjem robotokkal?! [...] Mert minél több ember él a Földön, annál kevesebbet ér egy ember élete. Sajnos ez már így van. Egy fickó ágyba bújik vagy a fűre heveredik egy lánnyal, és máris kész egy gyerek. Így aztán alig néhány év alatt készen is van egy katona, egy ember, egy robot. Nem fémből álló, hanem emberi testből és vérből álló robot! Ugyan ki fogja a költséges technikát arra használni, hogy mesterségeset állítson elő. Mesterségesre akkor van szükség, ha nincs más [...] Az pedig, hogy valamilyen robotok vannak valahol a világűrben, az engem kevésbé érdekel, mivel pusztá vasporból nem jöhettek létre; valakinek meg kellett építenie őket. Ki volt az? Akkor ott intelligenciának kell lennie; Istenben nem hiszek, csak természeti erők lehetnek. Nincs semmi a világűrben.³⁷

Végül is mi a különbség ember és robot között? Úgy tűnik, hogy Lem számára a testi különbségek lényegtelenek, vagy alig számítanak. Amint fentebb mondja, lehet robotot csinálni húsból és vérből, valamint fémből (és áramból) is. *Az Altruizmin* című történetben Klapanciusz megépíti a gépet, amely „az egész Világmindenségben bármit megtehet”, majd arra utasítja, hogy modellálja a Fejlődés Legmagasabb Fokán álló bolygó egyik lakóját, akivel a beszélgetés így kezdődik:

- Ki vagy? ... Úgy értem, ember vagy-e, vagy robot? – magyarázta Klapanciusz.
- És szerinted mi a különbség? – érdeklődött a gépből jövő hang.
- [...] Tudod te nagyon jól, mire gondolok! Beszélj!
- Olykor az emberek építenek robotokat, máskor a robotok embereket; mind-egy, hogy fémmel vagy kocsonyával gondolkodik-e valaki. Én tetszés szerinti méretet, formát és alakot ölthetek; pontosabban öltöttem régebben, mert mostanában már senki sem foglalkozik nálunk efféle gyerekjátékokkal.³⁸

Ilyenformán tehát Lem szerint a gondolkodáson van a hangsúly. Mindegy, hogy mivel és hogyan, de aki emberi módon gondolkodik, az végső soron ember, vagy pontosabban emberi.³⁹ Természetesen húsból és vérből is létrejöhetnek robotok, azaz nem ember módjára gondolkodó (és

³⁷ Tillmann: *Ezredvégi beszélgetés Stanislaw Lemmel*. Id. kiad.

³⁸ Lem: *Kiberiáda*. Id. kiad. 395–396.

³⁹ Arisztotelész *Fizikájában* fontos szerepe van a megállapításnak, hogy ami természetes, azt természetnek is mondjuk. Arisztotelész nyomán így ami emberi, azt embernek is mondhatjuk.

tevékenykedő) lények, és fémből is emberi módon gondolkodó lények.⁴⁰ A *Kiberiáda* tipikus szereplői az utóbbiak: az összes király és hivatalnok, az összes alattvaló, és természetesen a gondjaikkal foglalkozó Trurl és Klapanics is fémből van ugyan, de emberi módon gondolkodnak. Még saját testükről is. A *Kiberiáda* világa tehát – minden látszat ellenére – emberi világ. Fémből épült, árammal hajtott emberi világ. A gépekbe emberi törekvések és szándékok, célok és értékek vannak beépítve, így Lemnél „a technikával konfrontálódó ember saját magával találkozik”,⁴¹ „a gépek humán elemeik miatt lőnek vissza”.⁴² A történetekben időközönként felbukkanó „sápatagok” a robotok valamiféle ellenpontját képezik, s az emberi tulajdonságok legfélelmetesebb, legrosszabb, leggonoszabb árnyalatait képviselik. Arra persze nincs világos és egyértelmű válasz, hogy akkor mi is a tulajdonképpeni emberi gondolkodás, a tulajdonképpeni emberi. Illetve, hogy mi volna a nem-emberi, a kizárólag a robotokra jellemző attitűd. Lem bizonyára azt gondolja erről, amit a *Kiberiáda*-ban elmesél.⁴³ Történeteit azért meséli el, mert ilyen módon keresi az emberit. Ha röviden és egyszerűbben tudna válaszolni, bizonyára egyenesen megmondaná, miről van szó.

Mindazonáltal úgy tűnik, Lem szerint két meghatározó emberi adottság van: a kritikai gondolkodás és a teremtő erő. A teremtő intellektus. (A kritikai gondolkodás természetesen maga is lehet teremtő jellegű: új elgondolásokat teremt.) Trurl és Klapanics autentikus formában hordozza mindkettőt, a történetek többi szereplője ilyen-olyan arányban és mértékben részesül belőlük. A tulajdonképpeni robot az, aki/ami híján van ezeknek, azt gondolja, amit beprogramoztak neki, csak teremtett, de maga nem teremtő, illetve semmiképpen sem önteremtő. Csak az emberi önteremtő: emberit és nem-emberit egyaránt létrehozhat.

Világunkban minden, ami ésszerű, emberinek látszik. De minden, ami ésszerű – mondaná az „idióta Hegel” –, idővel ésszerűtlenné válik, elveszíti

⁴⁰ Lem álláspontja ez ügyben radikálisan szembenáll a gépi gondolkodás és mesterséges intelligencia Hubert Dreyfus által képviselt fenomenológiai kritikájával. Dreyfus szerint a gondolkodás feltétele a testi tapasztalat, s ennek hiánya a gépek alapvető korlátja. Lásd például Hubert Dreyfus: *What Computers (Still) Can't Do*. 3rd ed. MIT Press, Cambridge, MA, 1992, valamint Evan Selinger: The Necessity of Embodiment. The Dreyfus-Collins Debate. *Philosophy Today*, Fall 2003, 266–279. Úgy tűnik, Lem fenomenológia-ellenessége konkrét kérdésekben is megnyilvánul.

⁴¹ Haffner: Stanislaw Lem: A Moralizer Who Doesn't Moralize. Id. kiad. 151.

⁴² Michael Kandel: Two Meditations on Stanislaw Lem. *Science Fiction Studies*, Vol. 13, No. 3, Stanislaw Lem (Nov. 1986), 374–381. (Kandel Lem műveinek invenciózus angol fordítója.)

⁴³ Meg amit más műveiben elmesél. Különösképpen érdekes, amit a *Solaris*-ban olvashatunk: Stanislaw Lem: *Solaris*. Ford. Murányi Beatrix. 2. kiad. Magyar Könyvklub, Budapest, 1994.

ésszerűségét, s átadja helyét valami másnak. Ilyenformán ami valójában látható, az az ésszerűség és az ésszerűtlenség egyidejű jelenléte, s leginkább az együttlétezésükből adódó konfliktusok az emberi problémák. A két szféra közötti határvonal ide-oda mozgása, illetve tologatása (mint valamiféle reverzibilis fallibilista gyakorlat) folytonos forrása az iróniának. Az ember eszes és esztelen lény egyszerre, de az e képességei révén belátható és belátható tartományok nem eleve adóttak.

Trurl és Klapanicsuz egymáshoz való viszonyában a kritikai gondolkodás és a teremtő erő megszemélyesített működését szemlélhetjük. Ketten együtt képviselik ezt, hiszen jobb, ha az alkotó nem magányos, nem valaminő elárvult istenség, netalántán remete. Együtt gondolkodnak és dolgoznak, egymás segítői és kritikusai. Sajat ügyeiket gyakran a másik szemével is nézik, kicsit úgy is működnek egymás számára, mint egy – az alkalomtól függően pozitív vagy negatív – visszacsatolás. Együttműködésükben egy reflexív, ha tetszik, kibernetikai intellektus mutatkozik meg. Kiberiáda: a működésben lévő kibernetikai intellektus, azaz Trurl és Klapanicsuz „birodalma”.

A *Kiberiáda* világa erősen hierarchizált világ, az alá- és fölérendeltség számtalan formában áthatja, legjelentősebb formái a politikai és az intellektuális hierarchia. Hierarchikus szerkezetekben véletlen hatások és visszacsatolások nélkül szerveződik a rend, illetve a hierarchia rendje szükségszerűnek és befolyásolhatatlannak mutatkozik. Vagyis mutatkozna, mert azt látjuk, hogy ez csak a látszat: lépten-nyomon felsülnek a tekintélyelvű politikai- és tudásrendszerek. Egy aprócska véletlen hatás minden szükségszerűséget felülírhat. A tetteink és elgondolásaink következményeiről szerzett visszajelzések mindent megváltoztathatnak. A hadakozni kívánó Fukari és Pazari Gargancián kibernetikai csapdjába esik: az összekapcsolódó hadtestek öldöklés helyett filozofálni kezdenek. Az Elektrubadúr kiváló versekkel tölti meg az egész univerzumot, de az igazi költőket megtizedeli, és túlságosan magas lesz a villanyszámla. Hőseink kis híján Vérgőz király tömlőcében végzik, de szerencsájukra minden sötét lehetőséget számításba vettek a királynak épített fenevad algoritmusában. Az óvatlanul a Semmi létrehozására buzdított gép örökre eltüntette világunkból a langallókat és a kálmokat.

Míndezek – miként a legtöbb további történet is – arra intenek, hogy hierarchia helyett próbálkozzunk inkább kibernetikával. A kibernetika eredendően a „kormányzásnak”, az irányításnak a tudománya. A huszadik század közepén való megjelenésében szűkebben vett tudományos, valamint társadalmi és politikai hatások egyaránt szerepet játszottak. Az élő és élettelen organizmusok szerveződésének, természetes és mesterségeses rendszerek irányításának közös összefüggéseit keresték a korszak olyan nagy tudósai, mint Wiener, Neumann vagy Turing. Ha felidézük Neumann híres problémáját – lehet-e hibásan működő elemekből hibátlanul működő automatát szerkeszteni? –, máris felsejlik a szerveződésnek egy, a hierarchi-

kustól eltérő alternatív módja, egy alternatív teremtő erő, a kibernetikai organizációs paradigma. Ennek nyomán kiderülhet, hogy a hierarchikusan szervezett rendszerek a látszat ellenére gyakran gyengék, sérülékenyek és pazarlók, a visszacsatolás-elvet használó rendszerek viszont meglepően erősek, stabilak, alkalmazkodók és hatékonyak lehetnek. Mindezek persze nem csak az anyagi világ szerveződési folyamataira, az ebben a körben működő teremtő erőre és rendszereire érvényes összefüggések, hasonló problémákra lelhettünk a tudás rendszereit elemezve is. Ebből a nézőpontból a Lem által említett tudományfilozófusok nézeteiben – Popper falszifikacionalizmusában vagy Lakatos kutatási metodológiai elgondolásaiban – hatékony visszacsatolási eljárások s így evidens kibernetikai elvek mutatkoznak meg; ehhez persze nekik is szakítaniuk kellett a tudás rendszereinek hierarchikus felfogásával.

A *Kiberiáda* akkor született, amikor a kibernetika népszerűsége töretlen volt. Termelési rendszerek automatizálása, különféle célú és funkciójú számítógépek tömegeinek előállítás, a természetes és mesterséges intelligencia kiterjedt és reménytelen kutatása, sőt egész társadalmi rendszerek hatékony irányításához fűződő remények feléledése jelezték diadalútját.⁴⁴ Ám egy-két évtized múltán a kibernetikai gondolkodás már a kifáradás jeleit mutatja, s ettől kezdve alapelvei és alapeszméi inkább már új, némileg eltérő fogalmi eszköztárral dolgozó tudományterületekbe épülve élnek tovább: a megismerés-tudományban, az informatikában, a hálózatkutatásban, a számítási neurobiológiában és sok más tudományágban.

Írásaiból kitűnik, hogy Lem teljesen tisztában volt a korabeli kibernetika lényegi összefüggéseivel, tipikus problémakörével, fejlődésének várható trendjeivel, lehetséges kulturális és társadalmi szerepével is. Interjúiban világossá tette ugyan, hogy kár lenne túlbecsülni a lengyel kibernetikusokkal való kapcsolatának jelentőségét, de azt is megjegyzi, hogy munkásságának valószínűleg hatása volt a kibernetika Szovjetunió-beli rehabilitációjára.

Lem kibernetika-felfogásának lenyomataként tekinthetünk egyes stílusjegyeire is. Stílusának meghatározó összetevője egy sajátos irónia, beleértve a tudományos gondolkodás ironikus szemléletét is. A Lem-féle irónia eredendően kibernetikus. A történet szövéseben, a szöveg kibomlása során például

⁴⁴ A „keleti blokk” országaiban csak néhány éves ideológiai bizonytalanság után indult meg a fejlődés. Végül is a fentebb említett ideológiai okokból: előnyben részesítették a hierarchikus szerveződési eljárásokat. A hatvanas évekre a kibernetika hivatalos értékelése megváltozott, s gyors, noha megint csak ideologikusan motivált fejlődésnek indult a kibernetika tanulmányozása. Mindazonáltal rendkívül tanulságos volna összevetni Lem elképzeléseit a korabeli „hivatalos” filozófia elgondolásaival, például az eredetileg 1961-ben publikált *A kibernetika filozófiai problémái* című szovjet tanulmánygyűjteménnyel (magyarul lásd: Gondolat, Budapest, 1963), vagy Georg Klaus: *Kibernetika és társadalom* című, 1964-es könyvével (magyarul lásd: Kossuth, Budapest, 1966). Erre itt sajnos nem tudunk kitérni.

egy magasztosan kezdődő komponensre hirtelen egy profán, majd megint magasztos visszautalás(-csatolás) történik, a komolyra vicces, vagy fordítva, az ésszerűre bolondos, a szükségszerűre esetleges, és így tovább a végtelenségig. A visszautalások, visszacsatolások újra és újra megváltoztatják a szöveg eredeti értelmét és kontextusát, s ilyenformán, az egymást követő átértékelések következtében minden eleve adott, érvényesnek és megingathatatlanak tekintett értékrend megfosztatik összes rárakódott külsődleges hitelétől. Ami marad: az intellektus megmutakozó teremtő ereje. Lem páratlan intellektuális ereje. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Lem a történetek mesélésében, illetve a szöveg konstrukciója során egy efféle „kibernetikai” szemléletmódot is számításba vehetett. Eljárásai illusztrációjaként álljon itt egy hosszabb idézet a *Harmadik utazás, avagy a valószínűségi sárkányok* című történet elejéről:

Trurl és Klapanciusz a nagy Csinnadratta Cerebron tanítványai voltak, aki a Felsőfokú Nihiliskolában negyvenhét éven át Általános Sárkányelméletet adott elő. Mint ismeretes, sárkányok nincsenek. Ez a primitív megállapítás talán kielégíti az egyszerű elmét, de nem a tudományt, hiszen a Felsőfokú Nihiliskola létező dolgokkal egyáltalán nem foglalkozik; a létezés banális voltát már oly régen bebizonyították, hogy egy szót sem érdemes többé rá vesztegetni. Elég az hozzá, hogy a zseniális Cerebron, egzakt módszerekkel boncolgatva a problémát, a sárkányok három fajtát fedezte fel: a nullás, az imaginárius és a negatív sárkányokat. Mindezek, amint már említettük, nem léteznek, de mindegyik fajta egészen másképpen nem létezik. [...] A drakológiában, vagyis sárkánytanban régóta ismeretes az a paradoxon, hogy ha két negatív sárkány herborizálódik (ez a művelet a sárkányalgebrában a közönséges számtani szorzásnak felel meg), törtsárkányt kapunk eredményül, mégpedig körülbelül 0,6 sárkányt. Namármost, a szakemberek két táborra oszlottak, s az egyik azt állította, hogy az így kapott sárkányrészt a fejétől kell számítani, a másik tábor viszont azt, hogy a farkától. Trurl és Klapanciusz nagy érdeme, hogy rámutattak mindkét nézet téves voltára. Ők alkalmazták elsőnek ezen a területen a valószínűségszámítást, s ezzel megteremtették a valószínűségi drakológiát, amelyből kitűnik, hogy a sárkány termodinamikailag csak statikus értelemben lehetetlen, éppúgy, mint a tündérek, villók, koboldok, boszorkányok, manók stb. Az általános valószínűségi egyenletről két tudósunk kiszámította a koboldizáció, tündéresedés stb. együttthatóit. Ugyanebből az egyenletről következik, hogy egy átlagos sárkány spontán manifesztációjára körülbelül tizenhat kvintokvadriллиó-heptillió évig kellene várni. Az egész probléma alighanem csupán matematikai érdekesség maradt volna Trurl ismeretes mérnöki barkácsoló hajlama nélkül. Ő azonban elhatározta, hogy empirikusan is megvizsgálja a kérdést. Mivel pedig valószínűtlen jelenségről volt szó, feltalálta a valószínűsége-rősítő gépet. Először otthon, a pincében próbálta ki, aztán az Akadémia által

létesített különleges sárkánykísérleti telepen. [...] Trurl folytatni is szándékozott a kísérletezést az erősítőjével, de már az első kísérletnél súlyos zúzódást szenvedett, mivel a virtualizálódó sárkány farba rúgta. Szerencsére a beindításnál segédkező Klapanciusz csökkentette a valószínűséget, és a sárkány eltűnt. Sok tudós megismételte aztán a kísérletet a drakotronnal, de mivel hiányzott belőlük a rutin és a hidegvér, a keletkezett sárkányfiak jó része, miután kissé megugráltatta alkotóját, kiszökött a szabadba. Ekkor derült csak ki, hogy a rusnya szörnyetegek egészen másképp léteznek, mint holmi szekrény, pohárszék vagy asztal; a sárkányok fő tulajdonsága ugyanis a valószínűség, mégpedig elég nagymérvű, ha egyszer már létrejöttek. Ha például a sárkányra körvadászatot rendeznek, a rá puskát szegező vadászok a kör közepén csupán kiégett és határozottan büdös földet találnak, mivel a szorongatott sárkány átszökik a valóságos térből a konfigurációs térbe. Ezt persze tisztára ösztönösen teszi, minthogy szerfölött tompa agyú és tohonya barom. A primitív személyek képtelenek megérteni, hogyan történik ez, olykor makacsul követelik, hogy mutassák meg nekik azt a konfigurációs teret; nem tudják ugyanis, hogy az elektronok, amelyek létezésében pedig egyetlen épeszű lény sem kételkedik, szintén a konfigurációs térben mozognak csupán, és sorsuk a valószínűségi hullámoktól függ. Egyébként a keményfejúek könnyebben tagadhatnák az elektronok létezését, mint a sárkányokét, mivel az elektronok, legalábbis egyedül, nem rúgnak.

Trurl egyik kollégája, Harborizeusz Kiber, kvantálta elsőként a sárkányt, meghatározta a drakonnak nevezett egységet, amellyel, mint ismeretes, a drakométereket dekalibrálják, sőt még a sárkányfarkak perdületét is meghatározta, bár ezért csaknem életével fizetett. De mit érdekelték ezek a vívmányok a széles tömegeket, mikor a sárkányok már javában zaklatták őket, s óriási talpaikkal, huligán természetükkel, ordibálásukkal és lángokadásukkal rengeteg kárt okoztak, sőt helyenként még szűz lányokat is követeltek adóba? Mit érdekelte a szerencsétleneket, hogy Trurl sárkányai, mint indeterminisztikus, tehát nem lokalizálható lények, az elmélethez mindhalálig híven viselkednek, mikor a tisztességtudást viszont teljesen félrerúgták? Mit érdekelték őket, hogy az elmélet tisztázta a sárkányfarkak perdületét, mikor ezek a farkak falvakat és veteményeket pusztítottak el? Nem csoda hát, hogy a közvélemény korántsem méltányolta Trurl korszakalkotó felfedezéseit, inkább rossz néven vette őket, sőt a tudományos téren különösen közömbös személyek egy csoportja alaposan el is verte a jeles tudóst. Ő azonban, barátjával, Klapanciuszszal együtt, tántoríthatatlanul kutatott tovább. Felderítette, hogy a sárkány a saját hangulatától és az általános telítettségi állapottól függő mértékben létezik, továbbá hogy felszámolásának egyetlen biztos módszere a valószínűség nullára, sőt valamely negatív értékre csökkentése. Érthető mármost, hogy ezek a kutatások rengeteg fáradozást és időt igényeltek, a szabadban kószáló sárkányok pedig ezenközben vígan garázdálkodtak,

és számos bolygót meg holdat pusztítottak végig. De a legrosszabb az volt, hogy még szaporodtak is. Ez viszont alkalmat adott Klapanciusznak, hogy közzétegye híres munkáját, amelynek címe: „Kovariáns sárkányáttelemek, avagy a fizikailag tilos állapotokból a hatóságilag tilos állapotokba való átmenet különleges esetei”. Ez a munka nagy feltűnést keltett a tudományos világban.⁴⁵

A továbbiakban rátérünk Grochowiak fentebb idézett *Kiberiáda*-értelmezései közül talán a legfontosabbra, arra az észrevételére, hogy ez a mű a Voltaire-féle filozófiai fikció paródiájának is tekinthető. Lem írása kapcsán a *Candide* másoknak is eszébe jutott, kérdés persze, hogy vajon nem jobb-e Lem által követett modellnek tekinteni, mint paródiázó kedve áldozatának. (Tekintetbe véve Lem mindent átható iróniáját, e két pozíció között talán nincs is olyan nagy különbség.) A paródia gyanúját erősítheti a történetek végtelenbe tartó változatossága, s ennek következtében minden egyes történet jelentőségének szükségszerű relativizálása. Ez kétségtelenül fennáll, de tekinthetjük az értékrendekkel, világokkal, civilizációkkal kísérletező, analízáló kutató/filozófus „tudományos” eljárásának is: a hipotetikus változatokról dönt majd a („jövő”, illetve az olvasó által működtetett) falszifikáció. Egyébként ily módon a *Kiberiáda* sok története egyúttal a társadalom- és humántudományi kísérletezés lehetetlenségének játékos cáfolataként is felfogható. Alkalmas művek esetében ez lehet a *science fiction* egyik fontos kulturális funkciója: kulturális, filozófiai, társadalmi, civilizációs gondolatki-sérletek bemutatása.

A fentebb megbeszéltek nyomán eléggé természetesnek tűnik a *Kiberiáda* filozófiai meseként, tantörténetként, fikcióként való értelmezése. Lem történetei nyilvánvalóan mesék, s ha elfogadjuk, hogy stílusának van valamiféle filozófiai karaktere, a következtetés önmagától adódik. Legfeljebb az a kérdés, hogy milyen filozófiai tartalmakat hordoz, illetve hogy ebben követ-e valamilyen tudatosan elfogadott vagy elutasított mintát. A dolgozat befejező részében szeretnék megmutatni néhány jelentős párhuzamot a *Kiberiáda* és Nietzsche *Zarathustrája* között. Ezek nyomán arra következtetünk, hogy Lem talán maga is szem előtt tartott egy ilyen összefüggést.

⁴⁵ Lem: *Kiberiáda*. Id. kiad. 218–221.

Trurl és Klapanciusz, avagy az embert fölülmúló emberi gépek

A *Zarathustra*⁴⁶ két legfontosabb motívumának valószínűleg „az embert fölülmúló ember” és „az örök visszatérés” gondolatait tekinthetjük.⁴⁷ Mindkét elgondolást könnyen kapcsolatba hozhatjuk a *Kiberiáda* meghatározó jelentőségű fogalmaival.

Az embert fölülmúló ember nietzschei eszméjét az embert fölülmúló emberi gép, illetve robot Lem-féle elképzelésével érdemes összevetni. Ahogyan fentebb utaltunk rá, Lem számára a tapasztalható emberi állapotok igazán méltók a kritikára. Az emberi társadalmaknak – a robotok társadalmi számára is mintaként szolgáló – tradicionális változatai az önkényuralom, az értelmetlen szenvedés, a mérhetetlen gonoszság, a végtelen változatosságú rosszaság birodalmi. „Az utolsó ember” világa ez, megérett a pusztulásra. De a történelmi ember, a „sápatag” nem képes önmaga megváltoztatására, megváltására, sőt tettei, minden gonoszságával és ravaszságával súlyosbítva, a fennálló állapotok megtartását szolgálják. Ugyanannak a gyűlöletes társadalmi-kulturális rendszernek az örök visszatérése az emberek történetében arra utal, hogy az ember elveszítette tulajdonképpeni emberi jellegét: a kritikai gondolkodáson alapuló önteremtő képességét. Ezzel a tulajdonképpeni „emberi” tartalom hordozói, „az embert fölülmúló emberi” képviselői immár csak „az embert fölülmúló gépek”, azok a létezők lehetnek, akik/amelyek képesek a racionális teremtésre, képesek önmaguk megváltoztatására is, s ezzel a tulajdonképpeni emberi képviselőre.

„Történeti” okokból – hiszen ezek is emberi termékek – a robotok világát is uralja az „utolsó ember” kultúrája, de velük talán még érdemes valamit kezdeni, hirdetni köreikben az (utolsó) „embert fölülmúló gép” perspektíváját, és cselekedni a realizálása érdekében. Vagyis: a robotok által „továbbvitt” emberi természetben még talán lehet bizakodni. Éppen ez Trurl és Klapanciusz „programja”: megpróbálják kigondolni és megvalósítani – s ezzel az egész univerzumban fenntartani – az embert fölülmúló robot eszméjét, ráadásul vállalják álláspontjuk gyakorlati következményeit is.

Trurl és Klapanciusz munkálkodása Zarathustra tevékenységére emlékeztet. Hosszú készülődés után (beleértve az általános sárkányelmélet, a kibernetikus deontológia, az alkalmazott rekreacionisztika és számtalan más tudományterület többé-kevésbé állhatatos tanulmányozását) ők is elin-

⁴⁶ Friedrich Nietzsche: *Így szólt Zarathustra. Könyv mindenkinek és senkinek*. Ford. Kurdi Imre. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

⁴⁷ Lásd például Ivo Frenzel: *Friedrich Nietzsche élete és munkássága vallomások és dokumentumok tükrében*. Ford. Horváth Géza. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1993.

dulnak, hogy betöltsék hivatásukat. Ahogyan *Trurl és Klapanciusz hét utazásának Első utazás* című történetéből értesülünk:

[...] ezekben a régi jó időkben az a szokás uralkodott, hogy a mérnökök, akik megkapták a Perpétuális Omnipotencia Oklevelét a külön dicsérettel együtt, utazni indultak, hogy jó tanácsot és segítséget vigyenek a távoli népeknek. Történt tehát, hogy e hagyományhoz híven elindult Trurl és Klapanciusz, akiknek számára olyan egyszerű dolog volt csillagokat gyűjtani vagy kioltani, mint másoknak diót törni.⁴⁸

Zarathustra is hasonló helyzetből indul:

Íme! Torkig vagyok immár bölcsességgemmel, akár a méh, mely túl sok mézet gyűjtött [...] Ajándékozni és osztani szeretnék belőle, hadd örvendjen csak újra balgaságán mind, ki bölcs az emberek között, és a szegények is hadd örvendezzenek újra gazdagságukon.⁴⁹

E kiindulópontok hasonlósága persze nem túl specifikus, de azért létező összefüggés. Ennél fontosabb talán eme önkéntesek felkészültségének jellege. Trurl és Klapanciusz mindenre képes mérnökök, Zarathustra bölcs próféta. Nyilvánvaló, hogy Lem és Nietzsche más emberi képességekben bizakodnak, és más értékek képviselőitől remélik a segítséget szenvedő emberi világ megsegítését. Az ember jövőjét vajon a racionális gondolkodáson alapuló mindenható technikák alkalmazása vagy a tulajdonképpeni emberinek a birtokbavétele biztosíthatja? A különbség nagyon jelentősnek tűnik, de a hasonlóságok sem hanyagolhatók el: mindkét elgondolás alapja a kritika. A kritikai gondolkodás, a tudományos hipotézisek cáfolhatósága, a kiválasztott célok megvalósíthatósága, illetve a kultúrkritika, az ember természetére, erkölcsi, politikai és kulturális céljaira vonatkozó bevett nézetek átértékelése és átalakítása. Ebből a nézőpontból Trurl és Klapanciusz a *Kiberiáda* Zarathustrája. Olyan próféták, akik az emberi jövőt az embert fölülmúló emberi megvalósulásától remélik, de az új emberi a fémmel gondolkodó és alkotó robotok karakterisztikuma lesz. Olyanoké, mint Trurl és Klapanciusz – ők ennek a jövőnek a polgárai.

Jól látható Lem és Nietzsche kultúrkritikai pozícióinak különbsége is. Úgy tűnik, hogy Nietzsche az embert megbénító eszközként tekint a modern észre és technikára, Lem viszont éppen ezektől reméli a jobb jövőt. Mondhatnánk: Lem modern, Nietzsche pedig posztmodern perspektívát keres. Ám Lem felfogásának részletei árnyalják a képet. Lem nagyon is kri-

⁴⁸ Lem: *Kiberiáda*. Id. kiad. 164.

⁴⁹ Nietzsche: *Így szólt Zarathustra*. Id. kiad. 15.

tikusan tekint a modern tudományra és technikára, nem csúszik hasonlótunk, ironizál hiú, tudatlan, korlátolt képviselőiken, értelmetlen és haszontalan eljárásaikon. Ha ez modern projekt, akkor „befejezetlen”,⁵⁰ a jövőre nyitott, ahogyan fentebb Lem maga mondta: filozófiám jövőfilozófia, azt vizsgálja, hogy a filozófia hogyan fog megváltozni a jövőben létrejövő empirikus tudás következtében. Lem kritikai pozíciója továbbá elkötelezett a kibernetikai metodológia iránt, s jó érvek vannak amellett, hogy a kibernetika posztmodern karakterű, s így Lem felfogásának is van némi posztmodern beütése.⁵¹ Végül, de nem utolsósorban, amint fentebb láttuk is, Lem történeteiben alapvető szerepe van a kultúrkritikai pozíciónak, ami nézeteit közelíti Nietzsche álláspontjához: Lem szerint is alapvetően kérdéses a tulajdonképpeni emberi birtoklása. (Közelségük elvi alapja lehet a Schopenhauer nézetei iránti tisztelet és elkötelezettség, amely mindkettőjükben megtalálható.) Végül is megállapíthatjuk, hogy Lem egyáltalán nem valamiféle klasszikus modernista állásponton van, s világnézeti pozíciójába posztmodern komponensek is vegyülnek. Lem ironikus modernista. Vagy modern ironikus: mindent átható iróniája mindvégig valaminő egyedi és egyszeri intellektuális erőre támaszkodik.

Nietzsche utolsó emberéből hiányzik minden életerő és akarat, a feltalált boldogság ígézetében veszíti el önmagát. „Olyasvalami az Énem, aminek fölébe kell kerekedni: Énem az ember hatalmas megvetése”, erről beszél „a sápadt vétkes” tekintete.⁵² Trurl és Klapanicsuz utazásaik során nem találkoznak az emberrel. Talán csak az érdektelenség okán: a „sápatag” az emberi múltja, nem lehet megtanítani vagy megváltoztatni, nem kecsegtet jövővel.

Trurl és Klapanicsuz – akárcsak Zarathustra – újra és újra útnak ered, az új kihívások, új lehetőségek vonzásában. Bizonyosan érdemes volna útjaikat részletesen követni és összevetni,⁵³ de ezúttal csak néhány apróbb megjegyzésre szorítkozunk. Zarathustra útjait követve nem nehéz olyan helyzetekre, problémákra, sőt konkrét megfogalmazásokra bukkanni, amelyek mérnökeink vagy Lem történeteiben is előkerülnek. *A jövődómondó* című fejezetben arról biztosítják Zarathustrát, hogy „új csillagokat mutattál nekünk és új éji csodákat; bizony mondom, épp a nevetés volt, mit kifizítettél fölénk, akár egy tarka sátrat”.⁵⁴ Olyan szerencsések vagyunk, hogy a jövődómondó Lem

⁵⁰ Jürgen Habermas: Egy befejezetlen projektum – a modern kor. In Jürgen Habermas – Jean-François Lyotard – Richard Rorty: *A posztmodern állapot*. Századvég-Gond, Budapest, 1993, 151–178.

⁵¹ David Porush: Cybernetic Fiction and Postmodern Science. *New Literary History*, Vol. 20, No. 2, Technology, Models, and Literary Study (Winter, 1989), 373–396.

⁵² Nietzsche: *Így szólott Zarathustra*. Id. kiad. 47.

⁵³ Segítséget jelenthet például a következő írás: Sutyák Tibor: Zarathustra útjai. In i. m. 543–554.

⁵⁴ I. m. 168.

hasonlóan cselekedett. *Az emberi okosságról* szóló fejezetben Zarathustra az emberi aljasság szép gyűjteményét nyújtja: az emberek csalók, „tisztátalanok”, hiúk, büszkék, gonoszak: akár ha a *Kiberiáda* sápatagjainak jellemzését olvasnánk. Szerencsére a sárkányok is előkerülnek:

Sok napfénynek kell még a nedves őserdőre ömlenie ahhoz, hogy az embert fölülmúló embernek se kelljen nélkülöznie méltó sárkányát, a sárkányt fölülmúló sárkányt!⁵⁵

A megváltásról című fejezet jellegzetes története így hangzik Zarathustra szájából:

Ha elveszed a púpostól a púpját, szellemét veszed el – így tartja a sokaság. Ha pedig visszaadod a szeme világát a vaknak, túl sok rosszat lát szerzte a földön: így aztán elátkozza azt, ki meggyógyította. Aki pedig futásra bírja a bénát, a lehető legrosszabbat teszi néki: mert alighogy futni tanult, máris a vesztébe rohan – így tartja a nyomorékokról a sokaság. Meg aztán, ha a sokaság tanul Zarathustrától, miért ne tanulhatna a sokaságtól Zarathustra is?⁵⁶

És így hangzik Lem változatában:

Maga a nagyapám háromszáz púpost szabadított meg egyszer a púpjától egy csapásra. Mennyit szenvedtek aztán!

– Miért? – tört ki belőlem a kérdés.

– Hogy miért? Száztizenkettőt azonnal megfőztek olajban, mert hirtelen gyógyulásukat az ördöggel való paktálás cáfolhatatlan bizonyítékának tekintették; a többiek közül harmincat behívtak katonának, és elestek a csatatéren, különböző zászlók alatt legyilkolva egymást, tizenheten örömeükben azonnal halálra itták magukat, a többit vagy a szerelmi örömeik túlhajtása pusztította el (mivel jószívű nagyapám még sugárzó szépséggel is felruházta őket), vagy egyéb gyönyörűségek, melyeknek az eddigi böjt után olyan hevesen hódoltak, hogy két éven belül mind egy szálig a sírba kerültek. Az egyetlen kivétel [...] Á! Ne is beszéljünk róla.

– Fejezd csak be, ha már elkezdted – kiáltott mélységesen megindulva mesterem, Klapanciusz úr.

– Ha mindenáron akarod... legyen. Először ketten maradtak. Az egyik térden állva könyörgött nagyapámnak, hogy adja vissza a púpját, mert nyomorékként egészen jól megélt az alamizsnákból, így viszont dolgoznia kellene, amihez

⁵⁵ I. m. 177.

⁵⁶ I. m. 169.

nincs hozzászokva. Azt mondta, hogy különben is már egészen megszokta a púpját, és most folyton beveri a fejét a szemöldökfába...

– No és az utolsó? – sürgette Klapanciusz.

– Az királyfi volt, aki nyomoréksága miatt nem került volna a trónra; miután daliás ifjú lett, mostohaanyja, aki saját fiát akarta a trónra juttatni, nyomban megmérgezte...

– Hát igen... De ti csodákat is tudtok tenni!... érvelt kétségbeesett hangon Klapanciusz.

– A csodák révén történő boldogítás az egyik legkockázatosabb módszer, amelyet ismerek – felelte szigorúan a gép. – Kit változtasson meg a csoda? Az egyéneket? A szerföltre szépség megbontja a házasságot, a túl nagy okosság magányossá tesz, a gazdagság örüllté. Nem, nem! Egyéneket nem lehet boldoggá tenni, társadalmakat pedig nem szabad.⁵⁷

A *Kiberiáda* történeteinek némileg titokzatos összetevője a Trurl és Klapanciusz hét utazása közé keveredő két „pótutazás” felbukkanása. Vajon mi a megkülönböztetésük alapja? Ezek a történetek valóban kilógnak némileg a sorból: így például nem a szokásos feudalisztikus politikai közegben játszódnak, és a nyelvezetük is különleges. Az Elektribadúr történetében (kibernetikusan előállított) versekkel is találkozunk,⁵⁸ az acélkák története pedig lényegében prózaversben van elbeszélve. Úgy tűnik, Lem itt is Nietzsche nyomába eredt, s ő is „dalra” fakad, a prózáról lírára váltva át.

A fentiek talán megfelelően illusztrálják Lem és Nietzsche, illetve Trurl és Klapanciusz, valamint Zarathustra találkozásait az intellektuális mezőben. Az elmondottakat kiegészíthetnénk még az örök visszatérésre vonatkozó Lem-féle lehetséges reflexió értelmezésével. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Nietzsche talányos és sokértelmű eszméje jó eséllyel töltheti el a *Kiberiáda* érzékeny olvasóit is. Lem történeteinek álmélkodva valamennyire átélhetjük, amit Nietzsche 1881 augusztusában átélt, midőn a Silvaplane tónál sétált az erdőben, s Surlei közelében egy hatalmas, piramis alakban föltornyosuló sziklatömb mellett megpihent: az igenlésnek e lehető legfennköltebb és egyáltalán elérhető élményét.⁵⁹ Igen, ez az emberi, ez, amit Trurl és Klapanciusz csinál. És nem is csak csinál, hanem – igaz, Lem képében – el is meséli, hogy mi is átélhessük az élményt.

⁵⁷ Lem: *Kiberiáda*. Id. kiad. 402–403.

⁵⁸ A gép által alkotott(nak mondott) verseket érdemes volna összevetni más, inkább gépi úton előállított költeményekkel, így például Papp Tibor költeményeivel, lásd: *Disztribúció Alfa. Első magyar versgenerátor*. Magyar Műhely, Párizs–Bécs–Budapest, 1994.

⁵⁹ Friedrich Nietzsche: *Eccce homo. Hogyan lesz az ember azzzá, ami*. Ford. Horváth Géza. 3. kiad. Göncöl Kiadó, Budapest, 2003, 91.

A *Zsenialon király három mesélőgépe* az összes mese meghallgatása után a következő mondatokkal végződik:

- Mondd meg tehát, kedves mérnököm, mivel és hogyan jutalmazlak?
- Zavarba ejtesz, uram – felelte Trurl. – Bármit kívánnék, ha megkapom, később sajnálni fogom, hogy nem kértem többet. Azonkívül nem szívesen sérteném meg felségedet túlzott követelőzéssel. Ezért uralkodói kegyére bízom, hogy állapítsa meg tiszteletdíjamat...
- Legyen – szólt kegyesen a király. – A mesék kitűnőek voltak, a gépek megszerűek, ezért nem látok más módot, mint hogy a legnagyobb kincssel ajándékozzalak meg, amelyet, ebben tökéletesen biztos vagyok, semmi másra nem cserélnél fel. Egészséggel és étellel ajándékozzlak meg: úgy vélem, ez a méltó jutalom. Minden mást méltatlannak találnék, hiszen az Igazság és a Bölcsesség nem fizethető meg arannyal. Légy hát egészséges, barátom, és tárd fel továbbra is a világ előtt az igazságot, amely túl kegyetlen volna számára, ha mesékbe nem csomagolnád.
- Uram – csodálkozott Trurl –, eredetileg talán meg akartál fosztani életemtől? Ez lett volna a jutalmam?
- Szavaimat úgy értelmezheted, ahogyan akarod – felelte a király. – A magam részéről így értem őket: ha csak mulattattál volna, minden jutalmat megérdemelnél. Többet tettél, ezért semmiféle kincs nem lehet méltó díjad; nem tudok neked nagyobb fizetséget vagy jutalmat adni, mint hogy lehetővé teszem ama ténykedésed folytatását, amellyel itt olyanmire kitüntetted magad [...].⁶⁰

Szükséges volt e királyi kegy, de nem elégséges. Immár valamennyien szükségét szenvedünk: a Lem-mesélőgép minden további lehetősége szerte-foszlott.

⁶⁰ Lem: *Kiberiáda*. Id. kiad. 380–381.